

JACQUES VAN MARKEN

Dit boek werd mede mogelijk gemaakt door bijdragen van:

DSM

Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (FBJP)

Frank Teeuwisse en vrienden

Gemeente Delft

Het Meisjeshuis

Het Prins Bernhard Cultuurfonds

Het Ted Schutten Fonds

MHM Onroerend Goed BV

Kiwa

Bert & Eugenie Kips

Stichting Museum Van Marken

TU Delft

Unilever

VNO-NCW

Jan van der Mast

Jacques van Marken

de eerste sociaal ondernemer van Nederland

Nieuw Amsterdam

Ter nagedachtenis aan mijn ouders

Eerste druk maart 2019
Tweede druk september 2019
Derde druk maart 2020

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de foto's en illustraties te achterhalen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

© 2019 Jan van der Mast
Alle rechten voorbehouden
Omslagontwerp Moker Ontwerp
Omslagbeelden © Stadsarchief Delft, collectie DSM
Foto auteur © Marcel Krijger
NUR 686
ISBN 978 90 468 2095 7
www.nieuwamsterdam.nl

Oh money is free but love costs more than our bread
And the ceiling is hard to reach
When my son is a man he will know what I meant
I was just trying to leave something behind.'

Sean Rowe ('To leave something behind')

'Early in the morning factory whistle blows,
Man rises from bed and puts on his clothes,
Man takes his lunch, walks out in the morning light,
It's the working, the working, just the working life.'

Bruce Springsteen ('Factory')

Jacques en Agneta van Marken. Ca. 1895. Foto: Charles Abraas.

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Gistrepubliek	17
2 Loof de Heer en vergeet geen Zijner weldaden!	29
3 Technologie & Dichtvuur	41
4 Muze Agneta	53
5 Gist	73
6 Zware aanloopjaren NG&SF	97
7 Modelfabriek	119
8 Agnetapark	157
9 Nederlandse Oliefabriek (N.O.F.)	199
10 'Papa en Mama' Van Marken	243
11 Rampspoed en ontmaskering	275
12 'Hier sta ik. Ik kan niet anders.'	319
13 Pleegkinderen	357
14 Arbeid als mede-ondernemer	389
15 Morfine: goddelijk middel	423
16 Morele depressie en expansiedrift	459
17 'Maakt reclame, ransel op de grote trom'	491
18 Onvoltooid kunstwerk	511
19 Laatste opleving	555
Nawoord	579

Noten	587
Programma Gemeenschapsdag 1905	621
Ons volkslied	625
Data uit het leven	627
Familiestamboom	634
Bibliografie	637
Illustratieverantwoording	641
Dankwoord	643
Personenregister	645

Woord vooraf

Op donderdag 12 juli 2012 begon mijn grote Van Marken-avontuur. Die frisse, zwaarbewolkte zomerdag mocht ik in het Stadsarchief van Delft een dagboek inzien, waarin Jacques van Marken de ontwikkelingen had vastgelegd van Ada, zijn buitenechtelijk verwekte dochter. Het boekje mocht pas in 2040 worden geopenbaard, maar mijn verzoek om inzage was door de executeur-testamentair gehonoreerd. Ik schreef de notities uit het dagboekje met de hand over om in dat wonderlijke hoofd van Van Marken thuis te geraken. Wat bezielde Van Marken om naast zijn hectische bestaan als industrieel – hij leidde de Gistafabriek en Calvé – in het ‘geheim’ een gezin in Rotterdam te onderhouden en bij vluchtige bezoeken de rol van betrokken, liefdevolle huisvader te spelen? En vooral: hoe kon hij dat verantwoorden tegenover zijn echtgenote Agneta met wie hij in Delft een industrieel imperium had opgebouwd en een woonpark voor hun arbeiders?

Ik raakte in de ban van het bevlogen echtpaar, deed uitgebreid onderzoek en kwam erachter dat Agneta, zelf kinderloos gebleven, op een heroïsche manier had gehandeld, toen ze in 1886 het dubbelleven van haar man ontdekte. Die actie leidde tot een verbond tussen echtgenote en minnares, waarbij de man werd buitengesloten. Een bizarre en geestige constructie die mijn fantasie prikkelde. Wat hadden de dames besproken? Al snel was ik ervan overtuigd dat het verhaal van deze sterke vrouwen zich leende voor een roman. *Agneta* kwam uit in juni 2015. De presentatie vond plaats in het Agnetapark, op de plek waar het directie-echtpaar te midden van hun arbeiders had gewoond en waar ik inmiddels Van Marken-rondleidingen verzorgde.

Tijdens mijn studie stedenbouw aan de TU Delft had ik het Agnetapark leren kennen als een lieflijk, charmant tuindorpje, dat veel ouder was dan vergelijkbare fabriekskolonies als Heijplaat, 't Lansink, Heveadorp of Philipsdorp. Bij het verschijnen van *Agneta* wist ik inmiddels ‘alles’ van dit sociale experiment uit 1882. Het park nam in de geschiedenis van de volkshuisvesting een unieke plaats in. Jacques en Agneta van Marken hadden – twintig jaar voor de Woningwet – een kleine verzorgingsstaat

gecreëerd waar de arbeiders en hun gezinnen van de wieg tot het graf werden verzorgd. Zo lieten ze bijvoorbeeld dagelijks twee boten naar Scheveningen varen om vers duinwater op te halen.

In korte tijd groeide ik uit tot een Van Marken-deskundige. De VARA vroeg me mee te werken aan de documentaire *De strijd*. In de aflevering 'De ideale arbeider' zou aandacht worden besteed aan de 'verlichte' ondernemer J.C. van Marken. Bij de opnames leidde ik Erik Dijkstra ('Jakhals Erik') door het Agnetapark, vertelde over de drijfveren van het directie-echtpaar om te midden van de arbeiders te willen wonen, omdat de Van Markens meenden dat intensieve, dagelijkse omgang tussen verschillende klassen tot meer wederzijds begrip, waardering en respect zou leiden. Producent Kees Driehuis vond bij het zien van de rushes dat ik te enthousiast was geweest over Van Marken. Daarom werd er een extra draaidag belegd om een tegengeluid te creëren. Een paar oude mannen mochten in de rol van Statler en Waldorf, de mopperende Muppets, in café Altijd Gezelligheid vooroordelen over het paternalistische Van Marken-echtpaar bevestigen: de arbeidersgezinnen die in het Agnetapark woonden hadden enorme angst voor het directie-echtpaar. Alles werd gecontroleerd: de kinderen moesten frisgewassen en goedgekleed zijn, de tuintjes op orde. 'O wee, als je je zaakjes niet op orde had!' sprak een van hen resoluut. 'Heel de dag de baas op je lippen. Mensen konden daar niet tegen. Ze hadden 78 woningen voor ogen, maar het stagneerde. Ze kwamen niet verder dan 61.' Toen ik de VARA-uitzending op tv zag, was ik ontgoocheld. Het Van Marken-item werd afgesloten met een hoop niet goed onderbouwde kritiek. Dat had de industrieel in mijn ogen niet verdiend.

In de roman *Agneta* had ik het accent gelegd op Jacques van Markens dubbellevens en zijn verslaving aan morfine op latere leeftijd. Na al mijn research wist ik welke bijzondere daden hij als ondernemer had verricht. Dat hij pionier was geweest op zowel sociaal, commercieel als technisch gebied. Bovendien was hij ook een briljant stylist, die zijn baanbrekende ideeën en producten op een onnavolgbare wijze onder de aandacht had weten te brengen in zijn eigen periodiek *De Fabrieksbode* en op internationale congressen van vooruitstrevende ondernemers, of in een persoonlijk onderhoud met de Franse president Marie François Carnot.

Ik besloot een biografie over hem te schrijven. Als werktitel hanteerde ik 'Eder uur een woord, een daad', een citaat uit zijn gedicht 'Levenslied', dat de instelling van deze ondernemer typeerde. Van Marken had een rusteloos, creatief brein, dat onophoudelijk poogde het lot van de arbeider te verbeteren. Een brein dat talloze voorzieningen bedacht die pas vijftig tot zeventig jaar later in Nederland gemeengoed zouden worden. Mijn leidraad was

die duizelingwekkende dadendrang van de ondernemer te schetsen, en dat te omkleden met veel ‘couleur locale’. Door het unieke bronnenmateriaal – de wekelijkse uitgave van zijn fabriekskrant – is het namelijk mogelijk om het dagelijks leven in dat fabrieksdorp met rijke details op te roepen.

Wonderlijk genoeg was er nooit een biografie over Van Marken geschreven. Wel heeft journalist Wim Wennekes in 1992 de Delftse ondernemer opgenomen in zijn magnum opus *De aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven*. In vijftig pagina’s schetste Wennekes het leven en werk van Van Marken en positioneerde hem naast twaalf grote captains of industry als Philips, Fokker, Plesman, Stork, Deterding et cetera. Entrepreneur Van Marken werd gekenschetst als type ‘duivelskunstenaar: schepper van commerciële kunstwerken, een man met een gespleten persoonlijkheid: enerzijds romantisch en creatief – anderzijds oerzakelijk.’ Het is een rake typering. Van Marken was hemelbestormend in zijn drang het lot van de werkman te verbeteren, maar hij was ook een praktische industrieel, die met grondig reken- en denkwerk zijn projecten voorbereidde en onderbouwde, waardoor hij bijna al zijn dromen wist te realiseren. Hij bezat de gave van het woord en wist met veel overtuigingskracht en bravoure de bevriende commissarissen te bewegen zijn ingrijpende hervormingsplannen te steunen. De pensioenvoorziening die hij in 1879 voor zijn werknemers creëerde is daar een mooi voorbeeld van. Hij overrompelde in de aandeelhoudersvergadering voorzitter Rudolf Mees – zijn neef (!) – met zijn voorstel en kwam er door zijn sympathieke uitstraling mee weg. Uiteraard speelde mee dat het een win-winvoorstel betrof. Van Marken opende de ogen van zijn commissarissen en aandeelhouders: samenwerking tussen Arbeid en Kapitaal heeft grote economische voordelen en leidt tot grotere ‘toewijding’ van het fabriekspersoneel.

Erg blij was ik met het rijke bronnenmateriaal. Van Marken zelf bewaarde alles; hij zette zowel een familie- als bedrijfsarchief op. DSM, dat in 1998 Gist-Brocades overnam, heeft het 41 strekkende meter bedrijfsarchief in bruikleen gegeven aan het Delftse Stadsarchief. Van grote waarde voor mijn onderzoek was het digitale krantenarchief van de Koninklijke Bibliotheek: Delpher. Met behulp van de kranten, een weerslag van het dagelijks leven, is het goed mogelijk het verleden en het politieke klimaat van die dagen te reconstrueren. Ik leerde dat Van Marken op handen werd gedragen door de Nederlandse pers – katholiek, protestant, liberaal of progressief – en met een ronkende pr-machine zijn denkbeelden de wereld in slingerde, inclusief baanbrekende begrippen als ‘Loon naar werken’ en ‘Social engineering’. Fijn is dat Delpher ook *Recht voor Allen* heeft gedigitaliseerd, de op straat uit-

gevente krant van de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Hierdoor was het mogelijk om de belangrijkste criticasters – de sociaal-democraten – van de ‘modelontwerper’ aan het woord te laten.

Ik was van plan om gesprekken te voeren met de hoofdpersoon van het boek. Hoe zou dat gaan? Ik vreesde dat het vooral monologen van zijn kant zouden zijn. Voorzichtige tegenwerpingen zouden worden weggewuifd. Hij had alles overdacht en liet zich niet voor verrassende perspectieven plaatsen. Mocht hij toch iets nieuws van mij horen of lezen, dan zou hij dat niet als nieuws erkennen, maar er later en passant op terugkomen en doen alsof hij het zelf had bedacht. Maar de gesprekken die ik op begraafplaats Jaffa, in het Agnetapark en in mijn slaap met hem voerde, liepen anders dan verwacht. Hij was charmant, openhartig en joviaal – ik mocht Jacques zeggen – en hij gaf me de ruimte mijn eigen weg te volgen. Ook vertrouwde hij me toe dat hij op het eind van zijn leven was begonnen om zijn memoires op schrift te stellen, en daarbij, geïnspireerd door de autobiografie van Rousseau (*Les Confessions*), meedogenloos eerlijk wilde zijn, maar dat zijn aantekeningen op onverklaarbare wijze waren zoekgeraakt. Wellicht kon Agneta daar meer over vertellen, zei hij zachtjes en hij streek grijnzend met duim en wijsvinger over zijn hangsnor.

Ruim zes jaar heb ik me intensief met het Van Marken-echtpaar beziggehouden, en dat heb ik met veel passie gedaan. Soms leidt dat tot verwarring. Bij een lezing werd aangekondigd dat ik zou spreken over het ondernemersechtpaar Jacques en Agneta van der Mast. Het *Algemeen Dagblad* noemde me in een artikel per ongeluk Jan van Marken. Sindsdien word ik door mijn vrienden Jan van Marken genoemd. Biograaf en geportretteerde vloeiden langzaam in elkaar over.

Zijn er raakvlakken tussen Van Marken en Van der Mast? Ik kan er maar één bedenken: Jacques als jonge student in Delft, een technische studie volgend, wilde aanvankelijk liever dichter worden. Hij spiegelde zich aan Heinrich Heine, maar koos ervoor zich maatschappelijk nuttig te maken. In 1990 koos ikzelf de omgekeerde weg. Aanvankelijk opgeleid aan de TU Delft als stedenbouwkundig ontwerper, koos ik voor het schrijven.

Ik heb deze biografie over Van Marken mede geschreven vanuit mijn eigen maatschappelijke betrokkenheid. Ik ben ervan overtuigd dat Jacques van Marken in de eenentwintigste eeuw nog steeds het inspirerende voorbeeld is van een maatschappelijk verantwoord ondernemer.

Deze biografie draag ik op aan mijn ouders, die mij steunden toen ik aan de TU Delft ging studeren. Zij hebben zelf nooit kansen op het gebied van onderwijs gekregen. Hun wieg stond niet op de goede plek. Mijn ouders,

opgroeïend in het dorpje Den Bommel op Goeree-Overflakkee, waren verplicht na de basisschool te gaan werken.

Mijn vader Jan werd boerenknecht. Hij kreeg – zo vertelde hij later – een fikse uitbrander wanneer hij zich iets na zessen aan het toegangshek van boer Meis meldde. Hij had een hekel aan werken op het land, maar zou pas op zijn drieëntwintigste in een andere werkring belanden: een kantoorbaan op een ministerie in Den Haag. Rond zijn veertigste haalde hij op een avondschool het diploma handelskennis.

Mijn moeder blonk uit op de lagere school. Schoolmeester Stam, die er bij mijn grootmoeder tevergeefs op had aangedrongen haar verder te laten leren, vroeg in 1942 of de kleine Jeanne mogelijk huishoudster bij hem wilde worden. Hij werkte nu in Bergambacht, had twee kleine kinderen, en er was een derde op komst. Zijn echtgenote moest ontlast worden. Mijn moeder kreeg een uur om te bedenken of ze deze kans wilde aanpakken. Ze voelde zich verplicht om het baantje aan te nemen, en fietste nog diezelfde dag met de schoolmeester naar zijn huis. Ze was dertien jaar oud en zou jaren het gezin van de schoolmeester verzorgen.

Op haar begrafenis in 2010 hebben we in de zaal het rapport van de zesde klas laten rondgaan waar ze zo trots op was en dat ze al die jaren zorgvuldig had bewaard.

Het begrip ‘verheffing’ dat Van Marken al in 1870 propageerde – ‘Onze jongens moeten het verder gebracht hebben dan wij’ – speelde dus zestig jaar later geen enkele rol op een eiland als Goeree-Overflakkee. Wie echter – jongen of meisje – werd geboren onder de rook van Van Markens Delftse fabrieken, was een bevoorrecht mens binnen de arbeidersklasse. Meer dan elders in Nederland had je de kans om jezelf te ontplooien.

Met deze biografie hoop ik het hardnekkige beeld van de paternalistische Van Markens te nuanceren. In het tijdperk waarin de politiek zich totaal niet bekommerde om het arbeidersvraagstuk – de ‘Sociale Quaestie’ – en er nog geen vakbonden bestonden, is het bijzonder dat de begaafde, gevoelige domineeszoon Jacques en de intelligente, loyale Agneta als een ‘papa en mama’ over hun arbeiders wilden waken. Dat hun zorg af en toe over de grens van bemoeienis ging, hoort bij de missie die ze zichzelf al vroeg hadden opgelegd: de wereld beter maken.

Als eenentwintigjarige student schreef Jacques van Marken aan zijn verloofde: ‘Nuttig te zijn voor de maatschappij. Daar komt het op aan! Nuttig te zijn voor zichzelf of voor eigen kleine kring, is waarlijk een bekrompen houding.’

Het is goed om te zien, dat het sociale gedachtegoed van de Van Markens

decennialang in de opgerichte bedrijven leidend is gebleven. Wie een baan had bij 'de Gist', zoals de Gistfabriek in de volksmond werd genoemd, zat op rozen. Pensioenen waren top geregeld. Personeels- en sinterklaasfeesten waren groots en spectaculair. In fabrieksdorp Agnetapark hebben ook latere generaties de samensmedende werking van 'community'-man Van Marken aan den lijve ervaren. Zo schreef Frans van Ginkel (1952), opgegroeid in het park, onlangs op Facebook:

Ik heb er nog eens over nagedacht: het Park (met een hoofdletter) was bijzonder omdat 'we' van vrijwel ieder huis wisten wie er woonden. Iedereen kende iedereen. We wisten wat de vaders op de fabriek deden. De moeders waren huisvrouw. We kenden alle kinderen van naam. We waren lid van de parkvereniging, voetbalden bij Delft, gymden bij Sparta, gingen naar de kleuterschool in het park. Veel vaders hadden een volkstuin op hetzelfde complex (en daar kwamen wij als kinderen ook), we schaatsten op dezelfde vijver, we speelden in dezelfde speeltuin, we kwamen in dezelfde winkels, gingen naar dezelfde kapper, we loerden naar dezelfde tennisbaan (vrijwel niemand uit het park tenniste), we kwamen allemaal in De Tent. We hoorden allemaal de roddels maar daar mocht je niet over praten met anderen. We wisten wie er aan de drank was (het ergste uit die tijd, het buitenechtelijke moest nog worden uitgevonden of heb ik iets gemist). Het was een heel bijzondere kleinschalige samenleving.

*Zilveren jubileum Gist- en Spiritusfabriek, 20 april 1895. Hoofdgroep IV:
Moeder, de Onderneming. Met maquette van fabrieken en arbeiders met gereedschap.
Links de muzikent waar Agneta van Marken-Matthes met genodigden staat.*

1 Gistrepubliek

Aan de vooravond van de twintigste eeuw?

Of aan de avond van de negentiende?

Een begin of een einde?

Een vruchteloos pogen, laatste stuiptrekkingen van een verrotte, ten ondergang verdoemde maatschappij? Of de schemering van een nieuwe dageraad, de eerste schuchtere schreden op nieuwe banen, die de maatschappij nader zullen brengen naar haar einddoel: geluk en welvaart voor allen? Wij geloven het laatste.¹

– Jacques van Marken, 49 jaar

Op zaterdag 20 april 1895, de eerste mooie lentedag van het jaar, staat in de schaduw van de Oude Kerk een jonge journalist van het *Algemeen Handelsblad*. Hij vergaapt zich aan een wonderlijke processie, die door het anders zo stille stadje Delft trekt.

Het zilveren jubileum van de Nederlandse Gist- & Spiritusfabriek (NG&SF) begint die zaterdagmiddag met een strak geregisseerde ‘Omme-gang’ door de prinsstad. Zo’n tienduizend mensen staan langs de met vlaggen en wimpels versierde straten en grachten om het spektakel te ondergaan. Op andere plekken in de stad staan erepoorten opgesteld. Plechtig, met muziek van de Harmoniekapel, beweegt de processie door het historische centrum en de nieuwe stadsuitleg buiten de vestingwal (Westerkwartier), om te eindigen bij het stadhuis op de markt. Daar wordt de directie door burgemeester en wethouders met egards ontvangen, en wordt ‘erewijn’ geschonken.

Directeur Jacques van Marken heeft alles uit de kast gehaald om te laten zien hoe bloeiend zijn onderneming is, een toonbeeld van de Nederlandse industrie aan de vooravond van de twintigste eeuw. De domineesoon, bijna vijftig jaar, is op het hoogtepunt van zijn roem, wordt in Nederland en het buitenland gezien als een modelondernemer, en laat zich daar graag op

voorstaan. Van Marken, die naast de Gist & Spiritusfabriek ook jongere ondernemingen als de Nederlandsche Oliefabriek (later: Calvé) en de Lijmen- en Gelatinefabriek leidt, is ervan overtuigd dat de Ommegang meer is dan een demonstratie van wat zijn Delftse fabriek heeft bereikt: een beeld van de Nederlandse nijverheid.

Een beeld, niet van het bereikte ideaal, maar van het streven in kleine kring, in de richting van verbroedering, van sociale rechtvaardigheid, van een billijke verdeling van de vruchten van de arbeid in de nijverheid, de gezonde bron, niet tot verrijking van enkelen ten koste van de uitputting der massa, maar tot verspreiding van welvaart over gans het volk.

Aan de vooravond van de twintigste eeuw?

Of aan de avond van de negentiende?²

Het is het ronkende proza van de man, die als jongeling droomt van een bestaan als dichter, maar tijdens zijn studie technologie aan de Polytechnische School tot inkeer komt en zich 'maatschappelijk nuttig wil maken'. In 1865, als hij twintig jaar is, maakt hij de keuze om zijn leven in dienst te stellen van de lotsverbetering van de arbeiders. 'Gelukkig zijn in eigen kring is een bekrompen houding,' houdt hij zijn verloofde Agneta Matthes voor. De bescheiden dochter van een welgestelde Amsterdamse koopman zal een loyale bondgenote blijken, en samen met Jacques een belangwekkende bijdrage leveren aan het oplossen van de 'Sociale Quaestie', het belangrijkste maatschappelijke vraagstuk van die tijd. De werk- en leefomstandigheden van de arbeidende klasse zijn schrijnend. De overheid besteedt er nauwelijks aandacht aan; de politiek heeft lang weggekeken. Initiatieven tot sociale wetgeving blijven lang uit. In 1897 stelt koningin Wilhelmina in de troonrede: 'De algemene toestand in Nederland is bevredigend.'³ Socialist Troelstra is het enige Kamerlid dat protesteert tegen deze geflatteerde balans, die door het net aangetreden, gemengd liberale kabinet-Pierson is opgemaakt.

In 1895 – het jaar dat de Gistfabriek haar zilveren jubileum viert – is het nog steeds maar een klein deel van de bourgeoisie dat zich bekommert om de lotsverbetering van de arbeidersklasse. Een voorhoede van volksverheffers stelt misstanden aan de orde en draagt oplossingen aan. Jacques van Marken is een van hen. Hij is een pionier, die sociale voorzieningen verzint op het gebied van woningbouw, ziekteverzuim, pensioenen en medezeggenschap, die pas vijftig tot zeventig jaar later gemeengoed in Nederland zullen worden. Gedreven en eierzuchtig als hij is, grijpt hij iedere kans aan om zijn 'sociale experimenten' te propageren. Dat doet hij in lezingen op internationale congressen en met vlammende artikelen in tijdschriften, maar die 20e april 1895 doet hij dat met een 'aangeklede' Ommegang, die hij met veel zorg – en hulp van een feestcommissie – heeft samengesteld.

De fabriek voor allen / allen voor de fabriek

Voorop in de stoet rijdt, hooggezet en te paard, een vaandeldrager met de banier van de NG&SF, waarop het devies te lezen is: 'De fabriek voor allen, allen voor de fabriek.' Daarachter een erewacht, bestaande uit dertien ruiters, voorstellende: Het Kapitaal, De Arbeid, De Rust (van de ouderdom), De Nijverheid, De Landbouw, De Wetenschap, De Kunst, Plichten, Rechten, De Coöperatie, De Participatie en De twee jonge Zusterfabrieken.

Na de erewacht volgt Het Gezag (groep II): een open landauer met de twee directeuren op de achterste bank: Van Marken en zijn neef Frans Waller, beoogd troonopvolger. Van Marken, die nooit op een hoofddekseel te betrapen is, draagt voor de gelegenheid een zwarte tophoed van satijn. Aansluitend op de directiewagen volgt groep III (De Arbeid): een drietal open rijtuig met de Oude Garde, waarin de negen arbeiders zitten die vanaf het eerste uur Jacques terzijde hebben gestaan bij de fabricage van bakkersgist. Zij worden begeleid door leden van De Kern, vertegenwoordigers van het personeel.

Groep nummer IV (De Onderneming) in de stoet is een praalwagen waarop grote maquettes van de oude en nieuwe Gistfabriek zijn uitgesteld, en ook een model van de nieuwe, bij Stork aangeschafte 26.000 kilo zware stoomketel.

Groep nummer V en VI zijn allegorische verbeeldingen van respectievelijk De Faam en De Vruchten der Onderneming.

Iedereen van de hechte Gistrepubliek – zo'n duizend gezinnen – is opgetrommeld om de Ommegang cachet te geven: leden van de kegelclub Acht om de Lange, gymnastiekvereniging Sparta, de Harmoniekapel, de reisvereniging, de biljarters van Gezelligheid. Aan het einde van de bont geschaakte stoet lopen kleuters van de bewaarschool De Hoop der Toekomst: 'Dartele jeugd, ternauwernood aan moeders schoot ontwassen, joelend in een korf van bloemen.' De processie wordt afgesloten door mannen van de bedrijfsbrandweer, die de wagen flankeren waarop de gloednieuwe stoomspuit staat te pronken. Zij vertegenwoordigen groep VII: De Voorzorg.

Van Marken, euforisch over zijn eigen geesteskind, noemt de processie een 'totaalindruk van schoonheid en harmonie, een tafereel van grootheid en zelfbewuste kracht, tot volle wasdom gekomen in 25 jaren van onafgebroken worsteling om het bestaan'.⁴

De journalist van het *Algemeen Handelsblad*, die zich moet haasten om zijn artikel bijtijds naar Amsterdam te telegraferen, pikt nog even de wagen met de 'Vruchten der Onderneming' (groep VI) eruit als een hoog-

tepunt van de stoet. Daarop staan in zilverpapier verpakte kubussen, die de financiële bedrijfsresultaten verbeelden die in een kwarteeuw zijn behaald. Een kubieke meter symboliseert 1 miljoen gulden. Voor de toeschouwers langs de kant van de weg is leesbaar wat er precies tussen 1870 en 1894 is uitgekeerd aan Kapitaal en Arbeid. Het is een transparantie die Van Marken voorstaat: openheid van cijfers, essentieel in zijn opzet om Kapitaal en Arbeid met elkaar te verzoenen, en de ‘Sociale Quaestie’ op een vreedzame manier op te lossen. Het tweede onderdeel van deze groep VI symboliseert de sociale ‘Vruchten der Onderneming’. Het zijn de voorzieningen die de Gistfabriek in het belang van het personeel heeft gecreëerd: de arbeiderswoningen in het Agnetapark, de spaarbussen, de bibliotheek, de pensioenregeling et cetera.

De sentimentele Van Marken, die zo graag terugblijkt, weet hoe vluchtig en vergankelijk zo’n jubileummoment is. Daarom laat hij, voorafgaand aan de Ommegang, de samenstelling van de processie in zeven tableaux vastleggen voor een herinneringsalbum. Dat gebeurt door de Haarlemse fotograaf Maurits Binger.

‘Groep voor groep treedt achtereenvolgens het door koorden afgebakende “atelier” binnen en wordt in minder dan een seconde door het zonlicht op de glasplaten in de reusachtige camera’s vastgetoverd en vereeuwigd.’⁵

Echtgenote Agneta staat met haar drie pleegkinderen boven aan het trapje van de muziektent, en kijkt als een vorstin toe wanneer de zeven hoofdgroepen defileren. De directeur zelf, nerveus rondtribbelend, hier en daar handen schuddend, is verheugd als hij bij de fotosessie tussen de gasten een kleine gestalte met witte baard ontdekt.

‘Is dat niet...? Ja, hij is het, de roem en rechtmatige trots van onze hedendaagse schildersschool, de grootste van Neerlands levende meesters. Het is niemand minder dan Jozef Israëls.’⁶

En wanneer de hoogbejaarde schilder, boegbeeld van de Haagsche School, verzekert dat het ‘mooi, heel mooi’ is, is Van Marken helemaal opgetogen. Hij ziet zijn fabriek als een kunstwerk; en bevestiging uit de mond van een alom gerespecteerd schilder doet hem goed. Dat streelt zijn ego. Een ego dat zich zo graag laat strelen.

Er zijn twee volle dagen uitgetrokken om het zilveren jubileum van de Gist- en Spiritusfabriek te vieren. Het is voor het eerst in haar bestaan dat de fabriek, die doorgaans volcontinu draait – met een dag- en nachtploeg – stilstaat. Vrijdag om middernacht ‘snijdt de fabrieksfluit haar scherpe toon’ – de 20e april is aangebroken – valt de Harmoniekapel in en ‘ruist